



An Ethics-Based Study of the Quranic Verses Concerning Mahr: A Critical Review of “Quranic Ethics of Marriage”

Marzieh Mohases 

Associate Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Religious Studies, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. m_mohases@sbu.ac.ir

Abstract

Introduction: In recent decades, alongside the expansion of gender studies and the emergence of new approaches to Quranic interpretation, the relationship between ethics and Islamic jurisprudence has become one of the most significant areas of inquiry within Islamic studies. One of the major works published in this field is *Justice and Beauty in Muslim Marriage*, whose chapter entitled “Quranic Ethics of Marriage” seeks to develop an ethics-based framework for understanding familial relations in the Quran.

Findings: The findings of this study indicate that the authors of “Quranic Ethics of Marriage” propose three principal foundations for their ethical reading of Mahr. The first is the ontological equality of women and men; the second is the conception of marriage as a solemn covenant (*mīthāqan ghalīzan*); and the third is an emphasis on such concepts as affection (*mawadda*), mercy (*rahma*), and tranquillity (*sakīna*), which, in the authors’ view, constitute the ethical foundations of the family in the Quran. On the basis of these three principles, they interpret the Quranic verses concerning Mahr as establishing a financial entitlement intended to protect women and as representing respect and responsibility within marital life.

Discussion: An examination of the arguments presented in “Quranic Ethics of Marriage” demonstrates that this reading possesses considerable potential to foreground the ethical dimensions of the institution of the family and to draw attention to the overarching objectives of the Quran. The principal challenge facing this approach, however, concerns the manner in which the relationship between ethics and jurisprudence is defined. In certain instances, the authors move beyond treating ethics as a guiding principle in textual interpretation and employ it as a criterion by which jurisprudential interpretations are evaluated.

Such an approach raises the question of the proper scope and limits of ethical values within the interpretive process, as well as the means by which fidelity to the text may be

Cite this article: Mohases, M. (2026). An Ethics-Based Study of the Quranic Verses Concerning Mahr: A Critical Review of “Quranic Ethics of Marriage”. *Interdisciplinary Studies in Ethics*, 2(1), p. 191-214.
<https://doi.org/10.48308/jiethics.2026.243261.1052>

Received: 2025/09/06 ; **Received in revised form:** 2025/09/24 ; **Accepted:** 2025/10/22 ; **Published online:** 2026/04/09
Article type: Research Article jiethics.sbu.ac.ir



balanced against contemporary ethical concerns. Within the Islamic tradition, however, jurisprudence and ethics have generally been regarded as distinct yet complementary domains, both of which serve the realisation of the objectives of the Sharia.

From this perspective, Mahr may be understood as a legal–ethical institution that fulfils juridical and economic functions while simultaneously conveying ethical meanings associated with the dignity and honour of women, men’s assumption of responsibility, and the consolidation of the family. A comprehensive understanding of the Quranic verses on Mahr therefore requires simultaneous attention to both their normative and legal structures and their underlying ethical objectives.

Keywords: Mahr, Family Jurisprudence, Qur’anic Ethics, Islamic Feminism, Maqasid al-Shariah (Objectives of Islamic Law), Dynamic Ijtihad.

References

- Abou-Bakr, O., Lamrabet, A. and Al-Sharmani, M. (2022). "Quranic Ethics of Marriage", in Mir-Hosseini, Z., Al-Sharmani, M., Rumminger, J. and Marsso, S. (eds.), *Justice and Beauty in Muslim Marriage: Towards Egalitarian Ethics and Laws*. London: Oneworld Publications, pp. 28–56.
- Al-‘Allama al-Hilli, Ahmad ibn Fahd (1990). *Al-Muhadhdhab al-Bari’*. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom. [in Arabic]
- Al-‘Amili, Hasan ibn Zayn al-Din (1955). *Ma‘alim al-Din wa Maladh al-Mujtahidin*. Qom: Islamic Publications Office. [in Arabic]
- Al-Hibri, A. (2009). *Marriage and Divorce: Legal Foundations*, In John L.
- Ali, K. (2006). *Sexual Ethics and Islam: Feminist Reflections on Quran, Hadith, and Jurisprudence*. Oxford, England: Oneworld Pub.
- Ali, K. (2010). *Marriage and Slavery in Early Islam*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Ali, K. (2016). *Sexual Ethics and Islam: Feminist Reflections on Quran, Hadith, and Jurisprudence*. London: Oneworld Publications.
- Al-Shahid al-Awwal, Muhammad ibn Makki (1991). *Al-Durus al-Shar‘iyya fi Fiqh al-Imamiyya*. Qom: Mu‘assasat al-Nashr al-Islami.
- Al-Sharmani, M. (2014). *Islamic Feminism: Transnational and National*.
- Al-Tusi, Abu Ja‘far Muhammad ibn Hasan (1981). *Al-Tibyan*. Lebanon: Dar al-‘Ilm lil-Malayin.
- Al-Tusi, Muhammad ibn Hasan (1967). *Al-Mabsut fi Fiqh al-Imamiyya*. N.p.: Al-Maktaba al-Murtadawiyya.
- Al-Tusi, Muhammad Nasir al-Din (2008). *Akhlaq-e Nasiri [Nasirean Ethics]*. Tehran: Kharazmi Publications.
- Al-Zuhayli, W. (2017). *Al-Fiqh al-Islami wa Adillatuhu*. Damascus: Dar al-Fikr al-Mu‘asir.
- Badran, M. (2009). *Feminism in Islam: Secular and Religious Convergences*. Oxford, England: Oneworld Publications.
- Barlas, A. (2002). *Believing Woman in Islam: Unreading Patriarchal Interpretations of the Quran*. Austin, Tex: University of Texas Press.
- Barlas, A. (2019). *Believing Women in Islam: Unreading Patriarchal Interpretations of the Quran*. Austin, Tex: University of Texas Press.
- Bauer, K. (2015). *Gender Hierarchy in the Quran: Medieval Interpretations, Modern Responses*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauer, K. and Hamza, F. (2024). *Women, Households, and the Hereafter in the Quran: A Patronage of Piety by*, New York, NY, Oxford, Oxford University Press, (Hardcover).

- El Omari, D., Hammer, J. and Khorchide, M. (2020). *Muslim Women and Gender Justice: Concepts, Sources, and Histories*. London: Routledge.
- Emami Namini, Mahmud. (1386 SH). "The Nature of Mahr and a Critique of Excessive Dowries." *Maqalat va Barrasiha*, no. 87. [in Persian] https://jmb.ut.ac.ir/article_26896.html
- Esposito (eds.) (2009). *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World*, Oxford.
- Hassan, R. "Muslim Women and Post-Patriarchal Islam". *After Patriarchy: Feminist Transformations of the World Religions*. Eakin, & J. B. McDaniel (Eds.), *After Patriarchy: Feminist Transformations of the World Religions* (pp. 39–64). Maryknoll, NY: Orbis Books. Maryknoll, NY: Orbis Books, 1991. 39-64.
- Hidayatu'llah, A. A. (2014). *Feminist Edge of Quran*, New York, Oxford University Press.
- Ibrahim, C. (2020). *Women and Gender in the Quran*. New York: Oxford University Press.
- Isfahani, Muhammad ibn Hasan (1995). *Kashf al-Litham wa al-Ibham 'an Maqasid al-Ahkam*. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom. [in Arabic]
- Isfahani, Muhammad ibn Hasan. (1416 AH). *Kashf al-Litham wa al-Ibham 'an Maqasid al-Ahkam* [Unveiling and Clarifying the Objectives of Legal Rulings]. Qom: Jame'eh-ye Modarresin.
- Jama'ati Gashti, Hossein. (2023). "Interaction and Convergence of Ethics and Islamic Jurisprudence in the Obligations and Duties of Husbands and Wives, with Emphasis on the Content of the Verse of Darajah." *Women's Strategic Studies*, no. 100, 7–25. [in Persian] https://www.jwss.ir/article_189689.html
- Javadi Amoli, N. (2009). *Tafsir-e Tasnim*. Qom: Esra Publications. [in Persian]
- Karaki, 'Ali ibn Husayn. (1990). *Jami' al-Maqasid* [The Comprehensive Compendium of Objectives]. Qom: Al al-Bayt Institute for the Revival of Heritage. [in Arabic]
- Khansari, Ahmad. (1976). *Jami' al-Madarik fi Sharh Mukhtasar al-Nafi'* [Compendium of Sources in the Commentary on Mukhtasar al-Nafi']. Tehran: Maktabat al-Saduq. [in Arabic]
- Khwansari, A. (1976). *Jami' al-Madarik fi Sharh Mukhtasar al-Nafi'*. Tehran: Maktabat al-Saduq.
- Makarem Shirazi, Naser. (1995). *Tafsir-i Nemuneh* [Exemplary Commentary]. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [in Persian]
- Mir-Hosseini, M., Al-Sharmani, M., Rumminger, J. and Marsso, S. (2022). *Justice and Beauty in Muslim Marriage: Towards Egalitarian Ethics and Laws*, Oneworld Academic.
- Mir-Hosseini, Z. (2022). *Journeys toward Gender Equality in Islam*. London: Oneworld Publications.
- Mirsane', Sayyid Muhammad Baqir. (2024). "Ethics-Oriented Ijtihad: A Framework for the Influence of Ethical Teachings on Jurisprudential Inference." *Ethics Research*, 7(2), 51–76. [in Persian] <https://doi.org/10.22034/ethics.2024.51517.1696>
- Miskawayh, Ahmad ibn Muhammad. (n.d.). *Tahdhib al-Akhlaq wa Tathir al-A'raq* [Refinement of Character and Purification of Dispositions]. Qom: Bidar Publishing. [in Arabic]
- Modarresi, Sayyid Muhammad Taqi. (1998). *Min Huda al-Qur'an* [From the Guidance of the Qur'an]. Tehran: Dar Muhibbi al-Husayn. [in Arabic]
- Naraq, Muhammad Mahdi. (n.d.). *Jami' al-Sa'adat* [The Comprehensive Book of Felicities]. Beirut: Dar al-A'lami. [in Arabic]
- Shahid al-Awwal, Muhammad ibn Makki. (1991). *Al-Durus al-Shar'iyyah fi Fiqh al-Imamiyyah* [The Legal Lessons in Imami Jurisprudence]. Qom: Islamic Publishing Institute. [in Arabic]
- Subhani Tabrizi, J. (n.d.). *Nizam al-Nikah fi al-Shari'a al-Islamiyya*. Qom: n.p. [in Arabic]
- Tabataba'i, S. M. H. (n.d.). *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran*. Translated by Sayyid Baqir Musavi. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom. [in Persian]
- Tabataba'i, Sayyid Muhammad Husayn. (n.d.). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an* [The Balance in the Exegesis of the Qur'an]. Translated by Sayyid Baqir Musavi. Qom: Jame'eh-ye Modarresin. [in Persian]
- Taleghani, M. (1981). *Partovi az Quran [A Ray from the Quran]*. Tehran: Sherkat-e Sahami-ye Enteshar. [in Persian]

- Taleqani, Mahmud. (1981). *Partovi az Qur'an* [A Ray of Light from the Qur'an]. Tehran: Sherkat-e Sahami-ye Enteshar. [in Persian]
- Tusi, Abu Ja'far Muhammad ibn Hasan. (1981). *Al-Tibyan* [The Clarification]. Lebanon: Dar al-'Ilm lil-Malayin. [in Arabic]
- Tusi, Muhammad ibn Hasan. (2008). *Al-Mabsut fi Fiqh al-Imamiyyah* [The Comprehensive Treatise on Imami Jurisprudence]. n.p.: Al-Maktabah al-Murtadawiyyah. [in Arabic]
- Tusi, Muhammad Nasir al-Din. (2008). *Akhlaq-i Nasiri* [The Nasirean Ethics]. Tehran: Kharazmi Publishing. [in Persian]
- Wadud, A. (1999). *Quran and Woman: Rereading the Sacred Text from a Woman's Perspective*. New York: Oxford University Press.
- Wadud, A. (2006). *Inside the Gender Jihad: Women's Reform in Islam*. Oxford: Oneworld.
- Zuhayli, Wahbah. (2017). *Al-Fiqh al-Islami wa Adillatuhu* [Islamic Jurisprudence and Its Evidences]. Damascus: Dar al-Fikr al-Mu'asir. [in Arabic]

خوانشی اخلاق محور از آیات مهریه: بررسی نقادانه مقاله «اخلاق قرآنی ازدواج»

مرضیه محمص

دانشیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. m_mohases@sbu.ac.ir

چکیده

مطالعات معاصر درباره اخلاق قرآنی، به‌ویژه در حوزه خانواده و جنسیت در سال‌های اخیر گسترش چشمگیری یافته است. یکی از محورهای مهم این رویکرد، نقد تفاسیر فقهی سنتی درباره آیات مهریه است که با وجود این روند، پیوند مفهومی میان مهریه و تمکین در تفاسیر سنتی تحت تأثیر ساختارهای پدرسالارانه شکل گرفته است. پژوهش حاضر با روش تحلیلی انتقادی، یکی از آثار جدید را بررسی می‌کند که با تمرکز بر رویکرد اخلاقی به نهاد خانواده از دیدگاه قرآنی با عنوان «عدالت و زیبایی در ازدواج اسلامی: در مسیر اخلاق و قوانین برابری طلبانه» منتشر شده، و دربردارنده مقاله‌ای از امیمه ابوبکر، اسماء لامبرت و ملکی الشرمانی با عنوان «اخلاق قرآنی ازدواج» است. در این مقاله با روش تحلیلی-توصیفی آیات مهریه در پرتوی اصول قرآنی برابری هستی‌شناختی زن و مرد، ازدواج به مثابه میثاق غلیظ و ارکان اخلاقی رابطه همسری تبیین شده و چارچوب اخلاق قرآنی در فهم آیات مهریه با رویکردی منحصراً اخلاقی ترسیم شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که هرچند رویکرد اخلاق محور در برجسته‌سازی مقاصد اخلاقی قرآن، توجه به بافت تاریخی آیات و نقد خوانش‌های تقلیل‌گرایانه فقهی، دستاوردهای مهمی دارد؛ اما در برخی تقریرها با انتقال محور تحلیل از تشریع به اخلاق، با خطر تضعیف جایگاه هنجاری احکام و تقلیل نقش فقه روبه‌رو می‌شود. از این‌رو ضرورت دارد با تلفیق ابعاد اخلاقی و فقهی آیات مهریه، چنین استدلال شود که مهریه در قرآن نه عوض معاوضه جنسی، بلکه عطیه‌ای تشریعی در چارچوب یک نظام اخلاقی فراگیر است. بر این اساس اخلاق و فقه، نه در تقابل بلکه در رابطه‌ای طولی و هم‌افزا قابل فهم‌اند و تنها در پرتوی این همگرایی می‌توان خوانشی درون‌دینی، منسجم و روشمند از آیات مهریه ارائه کرد که هم به کرامت و عدالت اخلاقی وفادار باشد و هم مشروعیت تشریع الهی را حفظ کند.

کلیدواژه‌ها: مهریه، فقه خانواده، اخلاق قرآنی، فمینیسم اسلامی، مقاصد شریعت، اجتهاد پویا.

استناد به این مقاله: محمص، مرضیه (۱۴۰۵). خوانشی اخلاق محور از آیات مهریه: بررسی نقادانه مقاله «اخلاق قرآنی ازدواج». مطالعات میان‌رشته‌ای اخلاق، ۱۲(۱)، ص ۲۱۴-۱۹۱. <https://doi.org/10.48308/jiethics.2026.243261.1052>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۵ ؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۷/۰۲ ؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۳۰ ؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۲۰

jiethics.sbu.ac.ir

نوع مقاله: پژوهشی



مقدمه

مطالعات معاصر درباره اخلاق قرآنی در دهه اخیر شاهد گسترش چشمگیر نگرش‌ها و روش‌های نوین بوده است؛ در این میان، یک جریان مهم فکری که به‌ویژه در خوانش موضوعات جنسیت و خانواده فعال شده، جریان‌های فمینیستی اسلامی و خوانش‌های اخلاق‌محور از متن قرآنی است. این خوانش‌ها تلاش کرده‌اند با قرار دادن اخلاق در مرکز فهم متن قرآن کریم به بازخوانی و بازسازی مجموعه آموزه‌های قرآنی در عرصه خانواده بپردازند (Ali, 2006; Ali, 2010). این رویکردها غالباً متمرکز بر چالش‌های تاریخی و ساختاری است که در سنت تفسیری و فقهی، زمینه‌های نابرابری جنسیتی، انتشار رویه‌های پدرسالارانه و تجاهل نسبت به کرامت زنانه را تقویت کرده‌اند (Al-Hibri, 2009; Badran, 2009). رویکردهای اخلاق‌محور فمینیستی می‌کوشند نشان دهند که پیام‌های اخلاقی موجود در دستگاه فکری قرآنی اعم از مفاهیم عدالت، رحمت و کرامت می‌بایست مبنای اصلاح نهاد خانواده و احکام مرتبط با آن باشند (Shaikh, 2013).

نگارنده در این مقاله، یکی از کتاب‌های بسیار جدید را مورد توجه قرار داده است که با تمرکز بر رویکرد اخلاقی به نهاد خانواده در قرآن با عنوان «عدالت و زیبایی در ازدواج اسلامی: در مسیر اخلاق و قوانین برابری طلبانه» (۲۰۲۲)^۱ منتشر شده است. در این کتاب، مقاله‌ای از امیمه ابوبکر، اسماء لامبرت و ملکی الشرمانی با عنوان «قواعد اخلاق قرآن در ازدواج»^۲ وجود دارد که به طور نظام‌مندی آیات الاحکام مهریه را با خوانشی اخلاقی تبیین کرده و به طرد تفاسیر فقهی از این آیات پرداخته است.

اگرچه بحث درباره نسبت اخلاق و فقه القرآن در سنت اسلامی تاریخی طولانی دارد، اما در مطالعات معاصر و به‌ویژه در خوانش‌های فمینیستی، غالباً گسستی میان اخلاق قرآنی و دانش فقه مشاهده می‌شود. با توجه به آنکه اخلاق‌گرایان فمینیست بر ضرورت بازخوانی اخلاقی قرآن تأکید می‌کنند، نیاز به تبیین وجود دارد که نشان دهد چگونه عدالت و کرامت می‌توانند بدون نفی مشروعیت فقهی و تشریع الهی، محور استنباط از آیات قرار گیرند؛ بر این مبنا پرسش محوری نوشتار حاضر آن است که خوانش اخلاق‌محور از آیات مهریه در مقاله اخلاق قرآنی ازدواج چگونه تبیین شده است و چه نقدهایی بر این خوانش وارد است؟ از آنجا که بحث درباره اخلاق‌گرایی فمینیستی درباره تمامی آیاتی که به صراحت یا به‌طور فرعی به جنسیت مربوط‌اند، بسیار مفصل است؛ در این نوشتار تمرکز بر آیات مهریه (نساء، ۴ و ۲۴-۲۵؛ ممتحنه، ۱۰؛ مانده، ۵) به عنوان یک موضوع از آیات کلیدی مرتبط با نهاد خانواده است.

1. Justice and Beauty in Muslim Marriage: Towards Egalitarian Ethics and Laws

2. Qur'anic Ethics of Marriage

۱. پیشینه پژوهش

درباره پیشینه این پژوهش گفتنی است برخی از فعالان و محققان حوزه فمینیسم اسلامی با محور قرار دادن قرآن به عنوان مرجع اصلی این جریان، مدعی این باورند که آنچه تاکنون در سنت اسلامی درج شده، مطابق با دغدغه‌های مردان سامان یافته است و زنان مجال کمتری برای ورود به این عرصه داشته‌اند؛ در نتیجه به بازخوانی قرآن از دیدگاه زنان اقدام کردند:

کشیا علی در کتاب *اخلاق جنسی و اسلام: تأملات فمینیستی در قرآن، حدیث و فقه*^۱ با تکیه بر متون و حیانی و تفسیری مسلمانان، مفسران قرون وسطایی و معاصر را به طور یکسان نقد می‌کند تا مطالعه‌ای متعادل و جامع در مورد اخلاق جنسی ارائه دهد. وی در این کتاب به طور کلی درباره اخلاق جنسی و اسلام و به طور خاص درباره وظایف جنسی همسران، طلاق، همجنس‌گرایی یا رابطه جنسی خارج از ازدواج بحث می‌کند و به این پرسش پاسخ می‌دهد که اخلاق جنسی مورد تأیید الهی چه شاخصه‌هایی دارد.

اسماء بارلاس در کتاب *زنان مؤمن در اسلام*^۲ به تفصیل بیان می‌کند که برخلاف تصور رایج، قرآن در واقع به جای حمایت از امتیازات مردانه، برابری و همسانی اخلاقی کامل زنان و مردان را برجسته ساخته است. بارلاس توضیح می‌دهد که چرا تعداد انگشت‌شماری از آیات قرآن به نفع مردان تفسیر می‌شود و نشان می‌دهد که باید همین آیات را با شیوه‌های برابری طلبانه تفسیر کرد تا با پیام‌های جامع اخلاقی قرآن مطابقت داشته باشند. کتاب (مجموعه مقالات) *زنان مسلمان و عدالت جنسیتی (مفاهیم، منابع و تاریخ‌ها)*^۳ شامل مقالات متعددی است که در هر یک از آنها به نکته‌ای خاص در زمینه عدالت جنسیتی و تجربه‌های زنان مسلمان در دنیای امروز و چالش‌های پیش‌رو در راستای تحقق اخلاق انسانی و عدالت جنسیتی اشاره می‌شود. در این مقالات تلاش شده که به بررسی این موضوع پردازد که چگونه می‌توان با استفاده از منابع اسلامی به توسعه اخلاق مبتنی بر عدالت جنسیتی مسلمانان کمک کرد.

میرحسینی در کتاب *سفرهایی به سوی برابری جنسیتی در اسلام*^۴ زمینه‌های تاریخی و جریان‌های فکری را ترسیم می‌کند که درک معاصر از اخلاق و نقش‌های جنسیتی را در جوامع اسلامی شکل داده‌اند و از بازتفسیر متون اسلامی حمایت می‌نماید که با اصل اخلاقی عدالت همخوانی داشته باشد.

سلن ابراهیم در کتاب *زنان و جنسیت در قرآن*^۵ با استناد به عناصر ساختاری در تدوین سوره‌ها و جنبه‌های انسجام قرآن، پیوندهای موضوعی آیات مرتبط با زنان را برجسته می‌کند و ظرفیت‌های اخلاقی

1. Sexual Ethics and Islam: Feminist Reflections on Qur'an, Hadith and Jurisprudence

2. Believing Women in Islam: Unreading Patriarchal Interpretations of the Qur'an

3. Muslim Women and Gender Justice (Concepts, Sources, and Histories)

4. Journeys toward Gender Hierarchy in Islam

5. Women and gender in the Quran

موجود در داستان‌های قرآنی را تبیین می‌کند که نمایانگر چهره‌های زنانه در قرآن است. از نظر وی قرآن در دستورات اخلاقی خود به‌روشنی این ایده را تقویت می‌کند که انسان‌ها (اعم از زن و مرد) مستلزم تلاش برای ایجاد عدالت اخلاقی در خانواده‌ها، جوامع و روح خود هستند.

کارن بائر در کتاب *سلسله‌مراتب جنسیتی در قرآن: تفاسیر کهن، پاسخ‌های نو*^۱ تفسیر را فرایندی لایه‌لایه می‌بیند که در آن هر نسل از مفسران با گزینشی از تفاسیر پیشین لایه‌ای تازه بر پیکره معنایی قرآن می‌افزایند. به گفته بائر در دوره‌های کلاسیک و پساکلاسیک، تفسیر قرآن به حوزه‌ای چندرشته‌ای تبدیل شده است که اخلاق و فقه در آن نفوذ یافته و مفسران برای توضیح حتی ساختارهای دستوری قرآن از استدلال‌های جنسیتی بهره گرفته‌اند؛ با این حال، روح خطابه و وعظ عمومی که از سنت‌های آموزشی متقدم برخاسته بود، در شکل دهی این تفسیرها نقش مؤثری ایفا کرده است.

بدین ترتیب در اواخر سده‌های میانی تفسیر قرآن به مرحله‌ای رسید که بائر آن را «انباشت لایه‌ای تفسیر» می‌نامد؛ مرحله‌ای که در آن دیگر تغییر پارادایمی دیده نمی‌شود، بلکه الگوی اصلی تفسیر تثبیت شده و مفسران پساکلاسیک با افزودن لایه‌های تازه بر پایه تفاسیر پیشین، معنای متن را بازتولید می‌کنند. در این دوره هر مفسر با انتخابی آگاهانه از میان تفسیرهای گذشته، خوانشی اخلاقی یا اجتماعی و... ارائه داده است.

پس می‌توان ادعان داشت که خوانش‌های اخلاق‌محور فمینیستی از آیات قرآن در سال‌های اخیر فزونی یافته است و ضرورت دارد این آثار مورد بررسی‌های درون‌دینی قرار گیرد. البته با وجود تنوع و گسترش مطالعات معاصر در حوزه فمینیسم اسلامی و خوانش‌های اخلاق‌محور از آیات خانواده، بخش قابل توجهی از این پژوهش‌ها عمدتاً در مقام دفاع از الگوی تفسیری فمینیستی و تثبیت آن به‌عنوان راه‌حل برون‌رفت از چالش‌های موجود در فقه و تفسیر سنتی ظاهر شده‌اند. در این آثار، غالباً بازخوانی برابری طلبانه و اخلاق‌محور از قرآن به‌مثابه بدیل مطلوب برای نظام تفسیری و فقهی کلاسیک معرفی شده و نقد میراث فقهی، بیشتر با تکیه بر پیش‌فرض‌های برابری‌خواهانه معاصر صورت گرفته است؛ در نتیجه کمتر پژوهشی به بررسی انتقادی مبانی روش‌شناختی این رویکردها و تحلیل نسبت میان اخلاق، تشریع و سازوکار استنباط فقهی پرداخته است.

نوآوری مقاله حاضر در آن است که بدون نادیده‌گرفتن ظرفیت‌های اخلاقی قرآن و اهمیت توجه به کرامت و عدالت در روابط خانوادگی تلاش دارد از دوگانه‌سازی تقابلی میان فقه و اخلاق عبور کند و به‌جای پذیرش پیشینی خوانش‌های فمینیستی، نسبت این رویکردها با ساختار درونی شریعت، مبانی هرمنوتیکی تفسیر و منطق اجتهاد اسلامی را مورد ارزیابی انتقادی قرار دهد.

بر این اساس مقاله حاضر می‌کوشد الگویی بدیل ارائه دهد که در آن، نه فقه به نظامی صوری و منفک از اخلاق فروکاسته شود و نه اخلاق به معیاری بیرونی برای داوری درباره اعتبار احکام شرعی تبدیل گردد، بلکه از رهگذر تبیین رابطه طولی و هم‌افزای فقه و اخلاق، امکان ارائه خوانشی درون‌دینی، روشمند و منسجم از آیات مهریه فراهم آید؛ از سوی دیگر وجه نوآوری مقاله حاضر، بررسی و تحلیل نقادانه یکی از مقالات جدید است که به طور خاص به ارائه خوانشی اخلاق‌محور از آیات مهریه اختصاص دارد.

۲. مفهوم‌شناسی «اخلاق‌محوری فمینیستی»

جنبش فکری فمینیسم در عرصه ادیان و مذاهب، بازخوانی متون مقدس و مبانی الهیاتی را با هدف نقد نگرش‌های مردسالارانه در کانون توجه قرار داده است؛ در این راستا فمینیسم اسلامی درصدد اثبات همخوانی قرآن با مبانی فمینیستی و ضرورت خوانش آیات از سوی زنان و نفی تفسیرهای مردمحور شکل گرفته است. از نظر محققان هدف اصلی جریان فمینیسم اسلامی، تدوین مبانی درون‌متنی قرآنی برای پالایش روش‌های سنتی تفسیر متن قرآن و ارائه خوانش‌های جایگزینی می‌باشد که بر برابری جنسیتی، اخلاق‌ورزی و عدالت متمرکز است (Sharmani-Al, 2014).

از دیدگاه این محققان جریان فمینیسم اسلامی برای ارائه درک ساختارمند از قرآن به عنوان منبع اخلاق جنسیتی اسلامی، تلاش کرده است تا به عنوان زنان مسلمان و پژوهشگرانی که به قرآن و سنت تفسیری اسلامی و قوانین خانواده مسلمان معاصر، نظریه‌های مدرن جنسیت، هرمنوتیک و تجزیه و تحلیل متنی و دانش انسان‌شناختی از هنجارها و شیوه‌های ازدواج مسلمانان در زمینه‌های مختلف تسلط کامل دارند، در فرایند معنایابی‌های آیات قرآنی مشارکت داشته باشند (HidayatuIlah, 2014).

دیدگاه‌های محققان جریان فمینیسم اسلامی با محوریت اخلاق مبتنی بر اصول مهمی است؛ آنها تأکید دارند که زن و مرد در سرشت آفرینش با هم مشترکند، پس همسران در خلقت با هم برابرند (Wadud, 1999). آنها به آیاتی اشاره می‌کنند که دلالت بر تساوی جنس‌ها در خلقت دارد و بر آن اساس هر دو جنس را دارای این قابلیت می‌دانند تا مستقلاً اعمال اخلاقی انجام دهند و به درجات پرهیزگاری و کسب کمالات اخلاقی نائل آیند و بی‌تردید وقتی در متن آیات آمده است که زنان قابلیت آراسته شدن به فضیلت تقوا و دیگر اخلاقیات را دارند، پس آشکارا بیان می‌کند که زن و مرد می‌توانند برای کسب شخصیت اخلاقی به صورت مساوی عمل کنند (Barlas, 2002: 140)؛ افزون بر اینکه زن و مرد در قابلیت‌های اخلاقی باهم کاملاً مشترکند.

مبنای دیگر آنکه در قرآن هر فرد (چه مرد و چه زن) در محضر خداوند برای اعمال خود قضاوت می‌شود و به عنوان فردی تنها و واحد مورد سؤال واقع خواهد شد و هیچ زن یا مردی مسئولیت عمل

دیگری را نمی‌پذیرد؛ از این نظر، دیدگاه قرآن براساس فردگرایی اخلاقی یا شخصیت اخلاقی شکل می‌گیرد و موضوع این است که هر کس (زن یا مرد)، مسئول عمل خود می‌باشد و نه هیچ‌کس دیگر (Hassan, 1991: 52). با توجه به برخی آیات (بقره، ۴۸؛ انفطار، ۱۹؛ انعام ۱۶۴) ممکن نیست فرد دیگری به نفع دیگری وساطت کند. ودود می‌گوید:

هیچ‌کس نمی‌تواند شایستگی‌هایی که دیگری کسب کرده، کاهش دهد و نه می‌تواند آنها را افزایش دهد. هیچ‌کس نمی‌تواند نه در اعمال صالحی که دیگری کسب کرده، شریک شود و نه مجازات دیگری را متحمل گردد (Wadud, 1999: 63).

به سخن دیگر، قرآن سلسله‌مراتبی را شکل نمی‌دهد که در آن مردان بالاتر از زنان ایستاده باشند. آنها مخلوق مساوی خداوند عادل و مهربان آفرینش هستند (Barlas, 2002: 14). برقراری تساوی بین دو جنس به عنوان بنیاد هدایت‌کننده و اخلاق مساوات‌جویانه قرآن در پژوهش‌های مسلمانان فمینیست از اهمیت و ارزش بالایی برخوردار است؛ با همین مشخصه، هر عبارت تفسیری که با اصول اساسی قرآن ناهمخوانی داشته باشد، نامعتبر خواهد شد. از این دیدگاه، اگر ارزش ویژه‌ای به یک جنسیت نسبت داده شود، اصل تساوی قرآن نسبت به هر فرد خدشه‌دار می‌شود و هر نوع خوانشی از قرآن که زنان را پست و بی‌ارزش سازد، نادرست است و تمام خوانش‌های درست باید با اهداف اخلاقی تعالیم قرآن همخوانی داشته باشد (Wadud, 1999: 50). به عبارت دیگر در این دیدگاه، تساوی زن و مرد به عنوان هدف مرکزی و اخلاقی قرآن در تفسیر آیات مدّ نظر قرار می‌گیرد. آنها تأکید دارند که قرآن حرکتی اساسی را در راستای اصلاحات دائمی در روابط جنسیتی آغاز کرده است؛ حتی در آنجا که به نظر در بیان روشن این اصل کوتاهی شده باشد، به گونه‌ای از مسیر زبان‌شناختی متنی و برداشت‌های اخلاقی، این اصول استنباط خواهد شد. قرآن در این حوزه‌ها اصلاحات جدی را فوراً آشکار نکرده است و شاید سهل‌گیری قرآن، دلیل رویکرد تدریجی آن به تحولات اجتماعی باشد. اگرچه در بعضی موارد، قرآن بی‌درنگ دستور لغو برخی عرف‌های ناهنجار را می‌دهد، اما در بیشتر اوقات قرآن از اصلاحات تدریجی حمایت می‌کند (Wadud, 2004: 334).

بنابراین دستورالعمل قرآنی درباره اصلاحات جنسیتی لزوماً برخاسته از اشارات صریح قرآن نیست، بلکه از توجه به خط سیر قرآنی درباره عدالت برای بشریت، کرامت انسانی، حقوق برابر در مقابل قانون و در پیشگاه خداوند، مسئولیت متقابل و روابط منصفانه بین انسان‌ها ناشی می‌شود (Wadud, 2004: 334). مبنای مهمی که مدّ نظر این روند قرار دارد، آن است که سراسر قرآن به عنوان راهنمایی به سمت برتری اخلاقی و آداب اخلاقی می‌باشد و مفهوم قرآنی وحی، تنها نقطه آغازی برای حرکت به سوی تکمیل ماهیت دائمی هدایت است که قرآن انسان‌ها را به سوی آن رهنمون می‌سازد و تغییر پیوسته‌ای که قرآن در

مسیر هدایت اخلاقی مطرح می‌سازد، پس از تکمیل وحی، متوقف نمی‌شود.

۳. دیدگاه نویسندگان مقاله «اخلاق قرآنی ازدواج»

در مقاله «اخلاق قرآنی ازدواج»^۱ (ص ۲۵-۵۶) از مجموعه مقالات «عدالت و زیبایی در ازدواج اسلامی: در مسیر اخلاق و قوانین برابری طلبانه»^۲ به ضرورت اتخاذ یک روش تفسیری اخلاقی تصریح شده است که به بررسی دقیق تعدادی از آیات حوزه جنسیت می‌پردازد و به کاهش شکاف بین نظریه پردازی و تفسیر متنی کمک می‌کند. از نظر نویسندگان این مقاله، رویکرد اخلاق‌محور در تفسیر آیات مرتبط با زنان، می‌تواند نگرش اخلاقی قرآنی یا بینش اخلاقی را در سطح واقعیت‌های عملی، زیسته شخصی و اجتماعی به طور ملموس نشان دهد و قصد اخلاقی الهی را آشکار کند؛ با وجود این علاقه اخیر به احیای مطالعات اخلاقی، هنوز تلاش اندکی برای نظام‌مندسازی اخلاق قرآنی صورت گرفته است.

از نظر آنها، بیشتر آثار تفسیری کلاسیک تمایل دارند از آیه‌ای به آیه دیگر حرکت کنند و به ندرت بین آیات سوره‌های مختلف (غیر از سوره‌های صرفاً کلامی یا فقهی)، پیوندهای معناداری در معنا و غرض الهی برقرار می‌کنند؛ بدین‌سان تفاسیر درون‌متنی و کل‌نگرانه برای استنباط معانی اخلاقی و برابری‌طلبانه وجود ندارد. ایشان معتقدند توجه به حلقه‌های گفتمانی قرآن، این سکوت هرمنوتیکی در مورد جنبه جنسیتی آیات برابری‌طلبانه را در تفاسیر کلاسیک جبران می‌کند و بر برخی بینش‌های نادر مدرن با کاربردهای خاص‌تر و با گستره وسیع‌تری از اخلاق اصلی برابری‌خواهانه قرآنی استوار است. از این دیدگاه، یکی از دلایلی که شاید بیشتر مفسران چنین آیات برابری را شایسته اظهارنظر ندانسته‌اند، این است که آنها را فقط در حوزه معنوی و اخروی قابل اجرا می‌دانستند و بر تغییر حقوق اقتصادی یا تغییر در روابط سلسله‌مراتبی و قدرت موجود بین جنسیت‌ها اثرگذار نمی‌دانستند؛ به عبارت دیگر مطابق روش‌های مورد استفاده از سوی مفسران سنتی، بین مفاهیم اخلاقی و مفاهیم فقهی در صدور احکام خاص گسست وجود دارد تا آنجا که به بهای از دست رفتن مفاهیم اخلاقی همچون انصاف، عدالت و برابری‌طلبی و... شده است؛ چه بسا بافت فرهنگی مفسران سنتی و مفروضات آنها از جمله اقتدار مردانه، پدرسالاری، کم‌اطلاع بودن نسبت به ماهیت یا موقعیت زنان و ذهنیت سلسله‌مراتبی جنسیتی، آنها را از دلالت متن مبنی بر ارزش انسانی برابر و برتری صرف خدا فاصله داده و بر این اساس افول اخلاق برابری‌طلبانه قرآنی و انصاف در روابط جنسیتی و به طور خاص احکام ازدواج پدید آمده است. استدلال‌های مطرح در این مقاله در قالب سه اصل قرآنی درباره چگونگی تشکیل چارچوب اخلاقی قرآنی در موضوع ازدواج تبیین

1. Qur'anic Ethics of Marriage

2. Justice and Beauty in Muslim Marriage: Towards Egalitarian Ethics and Laws Paperback

می‌شود که به شرح ذیل است:

۱-۳. برابری هستی‌شناختی و عاملیت اخلاقی زن و مرد

در این حلقه نخست گفتمانی، قرآن ازدواج را به خلقت انسان از یک روح (نَفْسٍ وَاحِدَةٍ) و وجود آن به عنوان بخشی از یک جفت همسان (زوج) پیوند می‌دهد؛ همچنین ازدواج با «تقوا» ارتباط دارد که اصطلاحی عربی و ترجمه آن دشوار است، زیرا معانی فراوانی دارد که بیانگر آگاهی خداوند، پروای الهی با قدرت و تعهد به عدالت و یا خداترسی آگاهانه است. این بنیان هستی‌شناختی و اخلاقی ازدواج در سوره نساء ذکر شده که یکی از طولانی‌ترین سوره‌های متن مقدس است. آیه اول سوره نساء، مراحل مختلف خلقت انسان را با جزئیات مشخص می‌کند: «ای مردم تقوای پروردگارتان را داشته باشید که شما را از یک نفس آفرید و از آن جفتش را آفرید و از آن دو مردان و زنان بی‌شماری را در اطراف پراکنده کرد. تقوای خدا را داشته باشید که به نام او از یکدیگر درخواست می‌کنید و رحم‌ها را نیز پروا بدارید. همانا خداوند همواره بر شما ناظر است».

آیه در بیان مساوات در خلقت مرد و زن و بر «نَفْسٍ وَاحِدَةٍ» تصریح دارد که خداوند مردان و زنان بسیاری را از آن خلق کرد؛ افزون بر این، قرآن هیچ دیدگاه سلسله‌مراتبی را در مورد زن و مرد نشان نمی‌دهد، بلکه برعکس، چنان‌که می‌دانیم روح واحد و جفتش دو مفهوم هستند که دلالت بر مقوله‌ای خنثی دارند و هر دو جنس را دربر می‌گیرد. این گواه بر آن مدعاست که مقصود الهی برابری در خلقت است؛ بنابراین از آنجا که نوع بشر یک خاستگاه دارد، نباید جایی برای سلسله‌مراتب، تبعیض یا ادعای برتری یک جنس بر جنس دیگر و نه یک فرد بر دیگری وجود داشته باشد. پس قرآن پیش از هر چیز ازدواج را بر حقیقت هستی‌شناختی برابری انسان‌ها در خلقت استوار می‌سازد؛ وجود موجودات در جفت‌های مشابه، تأیید کثرت انسان و مسئولیت تقوا که از هر انسانی انتظار می‌رود.

۲-۳. برداشتی از ازدواج به مثابه یک پیوند استوار

در مرحله بعد، قرآن لایه دومی را به گفتمان خود درباره ازدواج می‌افزاید. ازدواج را به عنوان یک عهد رسمی (میثاق غلیظ) برمی‌شمارد. در آیات ۱۹ تا ۲۱ سوره نساء می‌خوانیم: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! بر شما حلال نیست که زنان را برخلاف میل آنها به ارث ببرید و با همسران خود به امید بازپس‌گیری مقداری از هدیه عروسی که به آنها داده‌اید، تندخویی کنید، مگر اینکه مرتکب فحشا شوند. با آنها مطابق آنچه معروف (نیکویی و خوش‌رفتاری) است زندگی کنید: اگر از آنها خوشتان نمی‌آید، چه بسا چیزی را دوست نداشته باشید که خداوند در آن خیر بسیار قرار داده است. اگر می‌خواهید یکی را با دیگری جایگزین کنید، هیچ‌یک از هدیه عروسی او را پس نگیرید، حتی اگر مقدار زیادی طلا به او داده باشید. چگونه می‌توانید آن را تحمل کنید درحالی‌که این ظلم و گناهی آشکار است؟ چگونه می‌توانید آن

را پس بگیرید؛ در صورتی که با یکدیگر هم‌خواهی داشته‌اید و از شما میثاق غلیظ (پیوندی رسمی و استوار) گرفته‌اند؟».

«میثاق غلیظ» در این آیه به معنای پیوندی رسمی و استوار یا تعهدی پایدار است و می‌توان آن را توصیفی زیبا از پیوند محبت و صمیمیت دانست که زوجین را از نظر جسم و روح به هم پیوند می‌دهد. این امر گواه بر جایگاه بسیار مهم این قرارداد در نزد خداوند و نیز نقش حیاتی آن در ایجاد جامعه بشری است. در این پیکره آیات، امر جهانی و تاریخی درهم‌تنیده شده‌اند؛ از یک‌سو قرآن عقیده ازدواج را به عنوان یک پیوند محکم (بینشی مرتبط با همه زمینه‌ها و زمان‌ها) تثبیت می‌کند و از سوی دیگر به افراط و تفریط‌های خاصی از رویه‌های پدرسالارانه در قرن هفتم عربستان می‌پردازد (Mir-Hosseini, 2022: 25-54).

۳-۳. ارکان اخلاقی ازدواج

گفتمان قرآنی درباره ازدواج، پس از آنکه نخست برابری هستی‌شناختی زن و مرد را تثبیت و بر مسئولیت یکسان آنها در قبال عاملیت اخلاقی تأکید کرد؛ ازدواج را به عنوان پیوندی جدی از اعتماد، تعهد و مراقبت قرار داد و سپس حلقه دیگر از اصول اخلاقی را به آن می‌افزاید. در آیه ۲۱ سوره روم (آیه‌ای کانونی در مورد ازدواج)، پنج اصطلاح قابل توجه وجود دارد. گفتنی است جایگاه آیه در متن واحد آیات ۱۹ تا ۲۵ بسیار اهمیت دارد. در آیه آمده است: «یکی دیگر از نشانه‌های او این است که از بین خودتان (انفسکم) همسرانی را برای شما آفرید تا با آنها زندگی کنید و سکنی گزینید (لتسکونوا). بین شما محبت (مودة) و شفقت (رحمة) قرار داد. به‌راستی که در این امر آیاتی (نشانه‌هایی) برای اهل تفکر است».

در اینجا خطاب جدید الهی به جامعه مسلمانان آن است که زنان به عنوان روح‌هایی به طور مساوی خلق شده‌اند و از این‌رو آنان را به عنوان همسر یا همتای برابر می‌بینند. پس سه رکن اساسی، مشخصه پیوند زناشویی با عناوین سکن (سکنی گزیدن)، مودة (محبت)، رحمة (شفقت) بیان شده که مردان و زنان ترغیب شده‌اند که در کنار یکدیگر آرامش بجویند، مهربان باشند و با رحمت و شفقت رفتار کنند. پس هیچ مفهومی وجود ندارد که فقط یکی از همسران این رفتار را نشان دهد؛ درحالی‌که طرف مقابل منفعل باشد، یا اینکه یکی از همسران تسلیم دیگری باشد و اینکه یکی از همسران اولویت بیشتری نسبت به دیگری داشته باشد. توصیه الهی در مورد هر دو زوج صدق می‌کند و این مشارکت برابری طلبانه انسانی را شکل می‌دهد؛ بنابراین یک چارچوب اخلاقی قرآنی فراگیر برای ازدواج متشکل از اصول اخلاقی به هم پیوسته وجود دارد و به دنبال این اصول، هر جنبه از ازدواج و زندگی خانوادگی باید با توجه به این چارچوب کلی بررسی شود، مثلاً هر قاعده یا حکم فقهی استنباط شده از قرآن درباره روابط همسران، فرزندپروری، طلاق و... باید به اصول اخلاقی کلیدی پایبند باشد که این چارچوب را تشکیل می‌دهند؛ بدان معنا که چنین احکامی باید مبتنی بر برابری هستی‌شناختی طرفین باشد (Mir-Hosseini, 2022: 25-54).

۴. خوانش آیه مهریه با رویکرد اخلاق‌محور

از دیدگاه نویسندگان مقاله «اخلاق قرآنی ازدواج»، چشم‌اندازی که مفسران سنتی از آیات مربوط به ازدواج ارائه داده‌اند در قالب یک پدرسالاری خیرخواهانه عمدتاً مبتنی بر یک مبادله خدمات و پول است؛ به عبارت دیگر تأمین مالی در مقابل اطاعت و دسترسی جنسی قانونی و شیء انگاری و لذت‌جویی زنان از یک موقعیت برتر و کنترل‌کننده نسبت به یک انسان فرو دست می‌باشد. در تفاسیر سنتی تصویری از ازدواج شبیه به بردگی ارائه شده که در تضاد با بینش قرآنی است و بدین ترتیب استدلال‌های فقهی در بیشتر موارد بر استدلال‌های اخلاقی سایه می‌افکند. آنها معتقدند در پاسخ به این خلاها، ضرورت دارد با توجه به قواعد اخلاقی قرآن در ازدواج، اصول و آموزه‌های اخلاقی قرآنی در رابطه با روابط خانوادگی به صورت جامع و الزام‌آور در پی کشف خوانش عدالت‌جویانه و تساوی طلبانه آیات براساس اخلاق قرآنی تلاشی صورت گیرد و با در نظر گرفتن بافت فرهنگی و تاریخی مفسران و فقه‌های سنتی در برداشت آنها از مفهوم عدالت و برابری، تفسیر مسلمانان از آیات مربوط به ازدواج را در مسیر کرامت انسانی قرار دهد. آنها استدلال می‌کنند که قرآن دیدگاه خود را درباره ازدواج و روابط جنسیتی در سه دایره گفتمانی متحد‌المركز قرار می‌دهد که مجموعاً چارچوب اخلاقی منسجم متن الهی را تشکیل می‌دهند. بر این اساس پیام اخلاقی اصلی قرآن در موضوع ازدواج و روابط خانوادگی ناشی از آن باید بر پایه شفقت، محبت، ارزش برابر، حمایت از آسیب‌پذیر، عدالت، سخاوت، بزرگواری و رشد معنوی و اخلاقی باشد (Mir-Hosseini, 2022: 25-54).

قرآن به طور پیوسته بر اصول اخلاقی جامعی تأکید دارد که زیربنای هر یک از احکام خاص خود برای ازدواج است. آیاتی که درباره مهریه آمده، قطعاً بر یک حق قانونی زنان در نظام خانواده دلالت دارند. برخی از آیات (همچون نساء، ۱۹) به مردان هشدار می‌دهند که زنان را ترغیب نکنند که مهریه خود را رها کنند. در آیه ۲۳۶ سوره بقره به میزان تعلق مهریه زن در ازدواج پیش از نکاح می‌پردازد، آیات ۲۴ و ۲۵ سوره نساء نیز به حق مهریه در گروه‌های مختلف زنان در آن زمان (مثلاً بردگان و اسیران جنگی) می‌پردازند. حمایت از حقوق اقتصادی زنان با تأکید بر حق مهریه آنها، موضوعی است که در همه آیات تکرار می‌شود. آیات مهریه کاملاً تحت تأثیر فرهنگ عربستان قرن هفتم شکل گرفته است، سرزمینی که زنان از نظر اقتصادی آسیب‌پذیر بودند و دارایی‌های مالی آنان که از راه ازدواج به دست می‌آوردند بسیار محدود بود. نکته مهم آنکه هیچ‌یک از آیات مهریه، ارتباطی به رابطه زناشویی ندارد و از آن به عنوان تکلیفی برای زوجه در مقابل پرداخت مهریه و نفقه از طرف زوج، بیان نشده است. خداوند متعال در آیه ۴ سوره نساء می‌فرماید:

به زنان [به هنگام ازدواج] هدایای [عروس] خود را با احسان و نیکی بدهید، ولی اگر با میل و رغبت چیزی از آن را به شما واگذار کردند، آن را با خشنودی و آسانی بپذیرید.

این بخشی از الگوی آیاتی است که هدف آن اصلاح اخلاقی مردان جامعه و تبدیل آنها به شوهرانی خویشتن‌دار و پرهیزکار است که همواره در حال رشد تمامیت اخلاقی خود در خانواده هستند (Mir-Hosseini, 2022: 25-54).

۵. تحلیل و بررسی

۱-۵. ابعاد فقهی و تفسیری آیات مهریه

فقه با موضوعیت رفتار انسان، متکفل تنظیم افعال مکلفان در عرصه زندگی فردی و اجتماعی است؛ هرچند بعضی از فقیهان نکاح را در زمره عقود معاوضی برشمرده و مهر را عوض بضع دانسته‌اند و معتقد بودند هرگاه مردی با مهر معلوم با زنی ازدواج کند، زن به سبب عقد مالک مهر می‌شود و مرد نیز در همان زمان مالک بضع خواهد شد (ر.ک: حلی، ۱۴۱۱: ۱۴۱؛ طوسی، ۱۳۸۷، ج ۴: ۳۱۰)، ولی در میان فقیهان تصریح به این نکته قابل مشاهده است که این تشبیه، تشبیهی مطلق و بدون قید نیست و در موارد فراوانی تصریح می‌شود که نکاح هرچند در برخی از احکام شبیه عقود معاوضی است، اما معاوضه محض نیست؛ از این‌رو در فرض نام نبردن از مهریه در عقد به صحت نکاح خللی وارد نمی‌شود، زیرا در آن شائبه عبادی بودن وجود دارد (ر.ک: کرکی، ۱۴۱۱، ج ۵: ۲۶۴؛ اصفهانی، ۱۴۱۶، ج ۷: ۵۴). پس تصریح به وجود شائبه عبادی بودن در عقد نکاح به‌روشنی از تقلیل‌گرایی فاصله گرفته است. از دیدگاه آنان، نکاح واجد جنبه‌ای عبادی است که آن را از سایر عقود معاوضی متمایز می‌سازد. یکی از مهم‌ترین شواهد فقهی این مدعا، صحت عقد نکاح در فرض عدم ذکر مهریه در هنگام عقد است؛ درحالی‌که در عقود معاوضی محض، جهل به عوض یا عدم تعیین آن، موجب بطلان عقد می‌شود، وگرنه در نکاح چنین نیست، عقد بدون تعیین مهر نیز درست است و مهر در قالب مهرالمثل یا مهرالسنه تعیین می‌شود. این تفاوت بنیادین نشان می‌دهد که مهریه رکن ماهوی عقد نکاح نیست، بلکه تعهدی تبعی و لاحق به اصل عقد به شمار می‌رود. براساس اعتبارات عقلانی، عقد دائم بدون مهریه نیز درست است، زیرا عقد نکاح از عقود تأسیسی نیست، بلکه امری عقلانی است. اگر مهریه از ارکان عقد نکاح همچون ثمن و عوض در يك بيع دانسته شود، باید نزد عقلا عقد نکاح فاقد مهریه باطل باشد، اما این‌گونه نیست و روشن است که عقد نکاح دوگونه نیست تا گفته شود با ذکر مهریه، معاوضی و بدون ذکر آن غیرمعاوضی است (خوانساری، ۱۳۵۵: ۳۲۲)؛ درحالی‌که بطلان بيع بدون ثمن و اجاره بدون اجرت مورد اتفاق عقلاست و اطلاق معاوضه بر اینها وجیه نیست (سبحانی تبریزی، بی‌تا، ج ۲: ۲۱۰).

به بیان دیگر شباهت نکاح به عقود معاوضی، ناظر به برخی آثار و احکام حقوقی آن است و نه به ماهیت حقیقی عقد؛ همین نکته، زمینه را برای دیدگاه دوم در فقه اسلامی فراهم می‌سازد؛ دیدگاهی که با تفکیک میان شباهت‌های صوری و تفاوت‌های ماهوی، نکاح را نهادی فراتر از یک معاوضه محض

می‌داند. براساس این رویکرد، هرچند در نکاح تعهدات متقابلی میان زن و مرد شکل می‌گیرد، اما این تعهدات در چارچوب یک پیوند انسانی، اخلاقی و عبادی معنا می‌یابند و نمی‌توان آن را به منطق دادوستد اقتصادی فروکاست.

در دیدگاه‌های معاصر نیز مهریه، عوض بضع نیست؛ زیرا اولاً در برخی از موارد عقد نکاح، مهر کامل به زنانی تعلق می‌گیرد که با مردان سالخورده (توانایی نکاح ندارند) ازدواج کرده‌اند؛ ثانیاً عنوان مهرالسنة در فقه که به موجب آن میزان مهر به طور ثابت ۵۰۰ درهم است، دلیل دیگری بر آن می‌باشد که مهریه، عوض معامله نیست، چون عوض در کمیت، تابع ارزش معوض است و با تغییر معوض، عوض نیز تغییر می‌کند و ثالثاً اگر مهر عوض نکاح بود می‌بایست در صورت بطلان یا فسخ مهریه، عقد نکاح منحل و زن از وظایف عهده‌دار معاف شود؛ درحالی‌که چنین نیست (امامی نمینی، ۱۳۸۶: ۴۵). پس نهاد مهریه به مثابه یک سنت فقهی، نقشی فرعی در عقد نکاح دارد و قیمت و بهای دسترسی به زن نیست، بلکه نوعی هدیه قانونی می‌باشد که مرد با الزام شرعی موظف به ادای آن است.

بر این اساس می‌توان گفت که نهاد مهریه در فقه اسلامی، هرچند دارای آثار حقوقی الزام‌آور است، اما نقش آن در ساختار عقد نکاح، نقشی فرعی و تبعی است. مهریه نه قیمت دسترسی به زن و نه بهای بهره‌مندی جنسی است، بلکه نوعی هدیه قانونی می‌باشد که به حکم شارع بر عهده مرد نهاده شده است. این هدیه کارکردهای فراوانی دارد؛ از جمله تکریم زن، تأمین حداقلی امنیت مالی او و تحکیم پیوند زناشویی. برداشتی از مهریه به عنوان هدیه‌ای شرعی، امکان جمع میان ابعاد فقهی، اخلاقی و اجتماعی نکاح را فراهم می‌سازد و از فروکاستن این نهاد مقدس به سطح یک معامله اقتصادی جلوگیری می‌کند.

مفسران نیز مهریه را عطیه بلاعوض الهی و به نفع زنان می‌دانند (طوسی، ۱۹۸۱ق، ج ۳: ۱۰۹). از این دید، واژه نحله به معنای عطیه‌ای مجانی است که در مقابل ثمن قرار نگرفته و کلمه «صدقات» به ضمیر «هن» افزوده شده است؛ به جهت بیان این مطلب، پرداخت مهریه همواره در سنت‌های مختلف رایج بوده، و آیه شریفه تأکید می‌کند که مهریه زنان را به خودشان بدهید (طباطبایی، بی‌تا، ج ۴: ۲۶۹). از نظر یکی دیگر از مفسران در فرایند طلاق، خسارت وارده به زن بیشتر است؛ زیرا مرد برای کسب درآمد و یا انتخاب همسر مجدد سهولت بیشتری دارد. بر این اساس مهریه، جبران این خسارت برای زنان و وسیله‌ای برای تأمین زندگی آینده وی و همچنین ترمزی در برابر تمایل مردان به طلاق به شمار می‌رود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۳، ۲۶۳؛ مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۲: ۲۳).

تشریح کلی مهریه ناظر به استحکام پیمان ازدواج، تحکیم روابط خانوادگی و استقلال مالی زن است تا اگر به ناچار از هم جدا شدند، هر یک از زن و مرد به زندگی پایدار، مشروع و انسانی دیگری وارد نشوند. از نظر قرآن، نه زن کالا و نه مهریه ثمن است، زن مقام واقعی خود را دارد و مهریه برای شرافت، تضمین و تأمین زندگی و مانع طلاق است (طالقانی، ۱۳۶۰: ۷۲).

از دیدگاه علامه جوادی آملی، تعبیر لطیف صداق و نحله نشانگر ادب و حیا در کلام الهی و نیز تکریم زنان است تا کسی نپندارد امر مقدس ازدواج نوعی خرید و فروش است. زن در نکاح چیزی را به شوهر تملیک نمی‌کند تا مهریه عوض آن باشد، بلکه مهریه عطیه‌ای الهی است که به حکم خدا، شوهر باید به زن بپردازد (طالقانی، ۱۳۶۰: ۳۱۲). دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی با تکیه بر ظرافت‌های بیانی قرآن، افق جدیدی در فهم آیات مهریه می‌گشاید. ایشان تعبیرهایی چون صداق و نحله را نشانه ادب، حیا و تکریم زن در کلام الهی می‌دانند؛ تعبیری که به‌روشنی با زبان معاملات اقتصادی فاصله دارند. از دیدگاه ایشان، قرآن عامدانه از به‌کارگیری واژگانی پرهیز می‌کند که ذهن مخاطب را به خرید و فروش سوق دهد تا قداست نهاد ازدواج محفوظ بماند (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۱۷: ۳۰۵). در این چارچوب، نکاح نه معامله‌ای مالی بلکه پیوندی قدسی و مبتنی بر مودت و رحمت است. نکته بنیادین در تحلیل علامه جوادی آملی آن است که زن در عقد نکاح، چیزی را به شوهر تملیک نمی‌کند تا مهریه عوض آن به شمار آید؛ بر این اساس، هرگونه برداشت معاوضی از مهریه مبتنی بر پیش‌فرضی نادرست درباره ماهیت ازدواج است. مهریه عطیه‌ای الهی می‌باشد که شارع آن را بر عهده مرد نهاده است و پرداخت آن، امثال حکم الهی به شمار می‌رود، نه بهای بهره‌مندی جنسی. این تبیین نقش تعیین‌کننده‌ای در پاسخ به شبهات معاصر درباره نسبت مهریه و تمکین دارد و نشان می‌دهد که پیوند میان این دو، فاقد پشتوانه تفسیری قرآنی است.

۲-۵. تلفیق ابعاد اخلاقی و فقهی در آیات مهریه

نکته بنیادین آن است که نقد رویکردهای اخلاق‌محور در تفسیر آیات مهریه به معنای نفی مطلق ظرفیت‌های اخلاقی قرآن یا انکار ضرورت بازاندیشی انتقادی در برخی میراث‌های تفسیری و فقهی نیست. تردیدی وجود ندارد که بخشی از مطالعات معاصر در حوزه فمینیسم اسلامی با برجسته‌سازی مفاهیمی چون کرامت انسانی، عدالت، رحمت و نفی سلطه، توانسته است توجه دوباره‌ای به لایه‌های اخلاقی آیات خانواده جلب کند و نسبت میان بافت تاریخی تفاسیر و ساختارهای اجتماعی مسلط را به مسئله‌ای قابل تأمل تبدیل سازد؛ از این‌رو مسئله اصلی در این پژوهش، اصل توجه به اخلاق در فهم قرآن نیست، بلکه چگونگی صورت‌بندی نسبت میان اخلاق، تشریع و روش تفسیر آیات الاحکام است. بر این اساس نقد حاضر ناظر به برخی تقریرهای خاص از خوانش فمینیستی اخلاق‌محور است که در آنها، اخلاق برابری‌طلبانه نه به مثابه افق هدایتی شریعت، بلکه به‌عنوان معیار پیشینی داوری درباره اعتبار احکام فقهی و دلالت‌های نص به کار گرفته می‌شود.

در بسیاری از این تقریرها، نوعی جابه‌جایی روش‌شناختی رخ می‌دهد؛ بدین معنا که به جای آنکه نص دینی در چارچوب قواعد معتبر فهم متن، اصول استنباط و منطق درونی شریعت تفسیر شود،

مجموعه‌ای از پیش‌فرض‌های اخلاقی معاصر به معیار نهایی بازخوانی آیات تبدیل می‌گردد. نتیجه چنین رویکردی آن است که هر حکمی که با قرائتی خاص از برابری جنسیتی سازگار نباشد، ذیل مفاهیمی چون پدرسالاری فقهی یا بافت تاریخی مردم‌محور بازتفسیر یا از دایره هنجارمندی دینی خارج می‌شود. پس مسئله صرفاً اختلاف در نتایج تفسیری نیست، بلکه اختلاف در مبانی هرمنوتیکی و معرفت‌شناختی فهم دین است؛ زیرا در این الگو، اخلاق عملاً در جایگاه داور نهایی شریعت قرار می‌گیرد و مشروعیت احکام مشروط به انطباق آنها با یک خوانش خاص از اخلاق مدرن می‌شود.

بر این اساس، نه دفاع از فقه‌گرایی منفک از اخلاق و نه پذیرای دوگانه‌سازی تقابلی میان فقه و اخلاق پیشنهاد می‌شود. از دیدگاه نگارنده، فقه و اخلاق در منظومه معرفتی اسلام دو ساحت مستقل ولی عمیقاً درهم‌تنیده‌اند که در نسبت طولی با یکدیگر قرار دارند، نه در عرض هم. اخلاق جهت‌دهنده غایات شریعت و شکل‌دهنده روح احکام است و فقه صورت‌هنجاری و عینی همان غایات در عرصه حیات فردی و اجتماعی؛ از این‌رو، نه می‌توان فقه را به مجموعه‌ای از قواعد صوری و فاقد روح اخلاقی فروکاست و نه می‌توان اخلاق را جایگزین ساختار تشریع و نظام الزام‌آور احکام دانست. چنین برداشتی ضمن حفظ ظرفیت‌های اخلاقی قرآن از افتادن در دام تقلیل‌گرایی هرمنوتیکی یا ایدئولوژیک شدن تفسیر نیز جلوگیری می‌کند؛ در نتیجه ایده نگارنده مبتنی بر پذیرش پیشینی فمینیسم اسلامی به‌عنوان الگوی ذاتاً صحیح تفسیر دینی نیست، بلکه بر ارزیابی انتقادی و درون‌دینی برخی خوانش‌های معاصر از آیات مهریه استوار است. معیار این ارزیابی نیز میزان سازگاری آن خوانش‌ها با منطق درونی قرآن، ساختار تشریع، قواعد معتبر استنباط و نسبت متوازن میان اخلاق و فقه در سنت اسلامی است؛ بر این مبنا تلاش خواهد شد نشان داده شود که می‌توان بدون فروکاستن احکام به صرف توصیه‌های اخلاقی از ظرفیت‌های اخلاقی قرآن در فهم آیات مهریه بهره‌گرفت و نیز مشروعیت هنجاری و تشریعی احکام را حفظ کرد. این رویکرد، زمینه ارائه خوانشی منسجم، روشمند و درون‌دینی از آیات مهریه را فراهم می‌سازد که هم نسبت به دغدغه‌های عدالت و کرامت انسانی حساس است و هم از تحمیل پیش‌فرض‌های برون‌متنی بر ساختار دلالتی وحی پرهیز می‌کند.

از این دیدگاه، تحلیل آیات مهریه بدون توجه همزمان به ابعاد اخلاقی و فقهی به خوانشی ناقص و تقلیل‌گرایانه از یکی از مهم‌ترین نهادهای حقوق خانواده در اسلام می‌انجامد؛ از این‌رو تلفیق روشمند این دو ساحت معرفتی، نه تنها یک انتخاب نظری بلکه ضرورتی روش‌شناختی در فهم دقیق دلالت‌های قرآنی است. نقطه آغاز این تلفیق، تبیین نسبت میان علم اخلاق و علم فقه و حدود و ثغور هر یک در نظام معرفتی اسلام است.

چنان‌که در آثار کلاسیک اخلاق اسلامی تصریح شده، اخلاق ناظر به صفات درونی و ملکات نفسانی انسان است. طوسی و مسکویه اخلاق را مجموعه‌ای از هیئت‌های راسخ نفسانی می‌دانند که

منشأ صدور افعال اختیاری انسان می‌شود و سعادت یا شقاوت فرد را رقم می‌زند؛ از این دیدگاه، علم اخلاق با هدف اصلاح باطن انسان در پی تثبیت فضائل و زدودن رذائل است و بیش از آنکه بپردازد به چه باید کرد، ناظر به چگونه باید بودن است (طوسی، ۱۳۸۷: ۴۸؛ مسکویه، بی‌تا: ۵۱). نراقی نیز با تأکید بر همین رویکرد، علم اخلاق را دانشی می‌داند که غایت آن، سامان‌دهی شخصیت اخلاقی انسان و تربیت او در مسیر کمال انسانی است؛ از نظر وی، علم اخلاق با موضوعیت خصلت‌های انسانی به تثبیت یک سلسله خلق‌و‌خوها و زدودن برخی دیگر از وجود انسان می‌پردازد (نراقی، بی‌تا، ج ۱: ۳۵). فقه با موضوعیت رفتار انسان، حوزه اختصاصی متکفل اعمال انسان (زحیلی، ۲۰۱۷: ۳۰) و علم فقه به احکام فرعی شریعت مبتنی بر دلایل تفصیلی است (عاملی، ۱۳۷۴، ج ۱: ۶۱). در مقابل، فقه با موضوعیت رفتار انسان، متکفل تنظیم افعال مکلفان در عرصه زندگی فردی و اجتماعی است؛ بر این اساس تفاوت موضوعی اخلاق و فقه موجب تمایز کارکردی این دو علم می‌شود: اخلاق به ساحت درون و نیت‌ها نظر دارد و فقه به ساحت عمل و الزام‌های حقوقی، اما این تمایز به معنای انفصال یا بی‌ارتباطی این دو حوزه نیست.

در تاریخ فقه اسلامی، گاه رویکردی مشاهده می‌شود که اخلاق را طفیلی فقه می‌دانند و برخی فقیهان همانند شهید اول، اخلاق را عمدتاً در قالب مستحبات و مکروهات فقهی تحلیل کرده و نقش آن را به تبیین برخی مفاهیم فقهی همچون عدالت یا تقوا محدود ساخته‌اند (شهید اول، ۱۴۰۲، ج ۲: ۱۲۶). در این نگاه، اخلاق فاقد استقلال معرفتی دانسته می‌شود و کارکرد آن، تقویت انگیزه‌های درونی برای امتثال احکام فقهی است. هرچند این رویکرد از نظر حفظ انسجام نظام فقهی قابل فهم است، اما در عمل، ظرفیت هدایتی و تمدنی اخلاق را به شدت محدود می‌سازد.

در برابر این برداشت، برخی پژوهشگران معاصر بر این باورند که گرچه فقه و اخلاق دو حوزه مستقل از یکدیگرند، ولی تعاملات و همگرایی فراوانی بین آن دو وجود دارد؛ از این منظر با بازخوانی اهداف شریعت و فلسفه بعثت انبیا بر استقلال نسبی اخلاق و همگرایی عمیق آن با فقه تأکید شده است. می‌توان اذعان داشت هدف ارسال رسل، صرفاً ابلاغ احکام الزام‌آور نبوده، بلکه اصلاح انسان‌ها از گذرگاه تربیت و بهینه‌سازی الگوی زندگی و سامان‌دهی سبک زندگی او در همه ساحت‌ها بوده است که این هدف در دو حیطه اخلاق و فقه میسر خواهد شد. براساس این دیدگاه، فقه و اخلاق دو حوزه مستقل، اما هم‌افق هستند که در نسبت طولی با یکدیگر قرار دارند، نه در عرض هم؛ به دیگر سخن، فقه بر شالوده‌ای اخلاقی بنا شده، و اخلاق از مبادی و پیش‌فرض‌های اساسی استنباط فقهی به شمار می‌رود.

یکی از پژوهشگران با تبیین این نسبت طولی بین فقه و اخلاق تأکید می‌کند که فقه متولی تنظیم سطوح الزامی و غیرالزامی زندگی دینی مکلفان می‌باشد و اخلاق به سبب نقش هدایتی مهم آن، ساخت نظام رفتاری مکلفان را در همه ساحت‌های فردی، خانوادگی، اجتماعی، فرهنگی و اعتقادی عهده‌دار

است و از همگرایی فقه و اخلاق، نظامی روشمند در فهم معارف دینی و استنباط احکام حاصل می‌شود (جماعتی گشتی، ۱۴۰۲: ۱۰)؛ بنابراین پیامد همگرایی فقه و اخلاق، شکل‌گیری نظامی روشمند در فهم معارف دینی است که در آن، احکام فقهی از روح اخلاقی تهی نمی‌شوند و اخلاق نیز در ورطه ذهن‌گرایی و تجرید از واقعیت‌های حقوقی نمی‌افتد. کاربست این چارچوب در تحلیل آیات مهریه، اهمیت ویژه‌ای می‌یابد. اگر مهریه صرفاً در افق فقهی و با تمرکز بر آثار حقوقی آن تحلیل شود، به نهادی مالی تقلیل می‌یابد که غایت آن، ایجاد تعهد اقتصادی میان زوجین است؛ در مقابل، اگر تنها از نظرگاه اخلاقی نگریسته شود، ممکن است الزام‌آوری حقوقی آن نادیده گرفته و به توصیه‌ای اخلاقی فروکاسته شود. تلفیق این دو ساحت، امکان فهمی جامع از مهریه را فراهم می‌آورد که در آن، هم کرامت زن و مقاصد اخلاقی شریعت لحاظ می‌شود و هم ساختار حقوقی و الزام‌آور عقد نکاح محفوظ می‌ماند.

در همین راستا ایده اجتهاد اخلاق‌گرا نیز قابل اعتناست که در آن علم اخلاق فضیلت‌گرا به کمک استنباط می‌آید و قرائن و شواهد جدیدی را برای تصحیح استنباط‌ها با حفظ چارچوب‌های استنباط فقهی پیشنهاد می‌کند. اگرچه تاکنون به صورت عام و فراگیر دغدغه فقیهان سنتی نبوده، در این طرح گزاره‌ها و آموزه‌هایی از اخلاق مدّ نظر قرار می‌گیرد که از منبع عقل یا نقل سرچشمه گرفته، و ادله عقلی بر ادله نقلی تقدم رتبی دارند. نکته شایان توجه آنکه در این ایده از یک‌سو عقلانیت مدرن و حقوق بشری به روایت لیبرالی آن پیش فرض گرفته نمی‌شود و از سوی دیگر برخی ادله نقلی اخلاقی مورد توجه قرار می‌گیرد که به دلایلی همچون تسامح در ادله سنن و... از گردونه استنباط‌های فقهی خارج شده‌اند (میرصانع، ۱۴۰۳: ۵۶). این ایده می‌کوشد با بهره‌گیری از اخلاق فضیلت‌گرا، قرائن و شواهد جدیدی را برای تصحیح و تعمیق استنباط‌های فقهی ارائه دهد، بی‌آنکه از چارچوب‌های معتبر اجتهاد فقهی عبور کند. در این طرح، گزاره‌های اخلاقی برخاسته از عقل یا نقل به‌عنوان عناصر مؤثر در فرایند استنباط مورد توجه قرار می‌گیرند و ادله عقلی، تقدم رتبی بر ادله نقلی می‌یابند؛ تقدیمی که ریشه در سنت اصولی فقه امامیه دارد.

البته باید توجه داشت که اگر شناسایی مجموعه دستورالعمل‌های سعادت‌بخش انسان، صرفاً به علم اخلاق واگذار شود، اساس نیاز به شریعت با چالش جدی روبه‌رو خواهد شد. شریعت دربردارنده شبکه‌ای از گزاره‌های هنجاری است که بیشترین مصالح و مفاصل واقعی حیات انسانی را پوشش می‌دهد و نمی‌توان آن را به اخلاق فردی یا فضیلت‌محور فروکاست؛ از این‌رو تلفیق اخلاق و فقه، نه به معنای جایگزینی یکی با دیگری، بلکه به معنای هم‌افزایی این دو در تحقق غایات شریعت است. به نظر می‌آید تلفیق ابعاد اخلاقی و فقهی در آیات مهریه، افقی نو در فهم این نهاد اسلامی می‌گشاید؛ افقی که در آن، مهریه همزمان به مثابه حکمی الزام‌آور و تجلی یک ارزش اخلاقی فهم می‌شود. چنین رویکردی، زمینه ارائه خوانشی درون‌دینی، منسجم و پاسخگو به چالش‌های معاصر را فراهم می‌سازد و از تقلیل مهریه به ثمن یا توصیه‌ای صرفاً اخلاقی جلوگیری می‌کند.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی نقادانه خوانش اخلاق‌محور از آیات مهریه در مقاله «اخلاق قرآنی ازدواج» و ارزیابی مبانی روش‌شناختی آن در نسبت با سنت تفسیری و فقهی اسلام انجام شد. بررسی تحلیلی مبانی نظری این خوانش آشکار می‌سازد که مسئله اصلی در تفسیر آیات مهریه، نه اصل توجه به اخلاق در فهم قرآن بلکه نحوه صورت‌بندی رابطه میان اخلاق و فقه است. در برخی تقریرهای معاصر از رویکرد اخلاق‌محور، نوعی جابه‌جایی معرفت‌شناختی رخ می‌دهد که در آن، برخی برداشت‌های برابری طلبانه از عدالت به معیاری پیشینی برای ارزیابی دلالت‌های نص و اعتبار احکام شرعی تبدیل می‌شود. در چنین وضعیتی، به جای آنکه آموزه‌های اخلاقی در تعامل با ساختار درونی شریعت و قواعد معتبر استنباط به کار گرفته شوند، خود به داور نهایی در سنجش اعتبار احکام بدل می‌گردند. این رویکرد، هرچند با دغدغه دفاع از کرامت انسانی و عدالت جنسیتی شکل می‌گیرد، اما در مواردی زمینه فاصله گرفتن از منطق درونی استنباط دینی و تضعیف جایگاه هنجاری فقه را فراهم می‌آورد. از سوی دیگر بررسی آیات مهریه و تحلیل آرای فقیهان و مفسران نشان می‌دهد که برداشت مهریه به عنوان عوض، نه تنها تقریر واحدی در سنت اسلامی نیست، بلکه بخش مهمی از میراث تفسیری و فقهی بر ماهیت تکریمی، حمایتی و تشریعی آن تأکید می‌ورزد؛ بر این اساس مهریه در منطق قرآن، بیش از آنکه ماهیتی معاملاتی داشته باشد در چارچوب یک نظام اخلاقی و حقوقی قابل فهم است که غایت آن تکریم زن، تحکیم روابط خانوادگی و تنظیم مسئولیت‌های متقابل همسران می‌باشد. از این دیدگاه، نقد برخی برداشت‌های رایج از مهریه لزوماً به معنای عبور از چارچوب فقهی نیست، بلکه می‌تواند در درون همان منظومه معرفتی و با بهره‌گیری از ظرفیت‌های اخلاقی قرآن صورت پذیرد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که مسئله مهریه صرفاً یک موضوع فقهی یا تفسیری نیست، بلکه ماهیتی میان‌رشته‌ای دارد و در نقطه تلاقی مطالعات قرآنی، فقه خانواده و اخلاق اسلامی قرار می‌گیرد؛ از این‌رو فهم جامع و روشمند آن نیازمند گفتگوی علمی میان این حوزه‌های دانشی و بهره‌گیری همزمان از ظرفیت‌های هر یک از آنهاست. چنین رویکردی ضمن پرهیز از فقه‌گرایی منفک از اخلاق و نیز اخلاق‌گرایی صرف، امکان ارائه تفسیری منسجم، متوازن و پاسخگو به مسائل معاصر خانواده را فراهم می‌سازد و زمینه را برای توسعه مطالعات میان‌رشته‌ای در حوزه تفسیر آیات خانواده و بازاندیشی در نسبت اخلاق، فقه و قرآن در پژوهش‌های آتی مهیا می‌کند.

ملاحظات اخلاقی

این پژوهش به صورت مستقل بوده و برای انجام آن از حمایت مالی مؤسسه و نهاد خاصی استفاده نشده است.

منابع

- اصفهانى، محمد بن حسن (۱۴۱۶). *كشف اللثام والابهام عن مقاصد الاحكام*. قم: جامعه مدرسين.
- امامى نمينى، محمود (۱۳۸۶). ماهيت مهر و نقد مهریه‌هاى سنگين. *مقالات و بررسى‌ها*، (۸۷).
- https://jmb.ut.ac.ir/article_26896.html
- جماعتى گشتى، حسين (۱۴۰۲). تعامل و همگرایی اخلاق و فقه در تعهدات و تكالیف زن و شوهر با تأکید بر مضمون آیه درجه. *مطالعات راهبردى زنان*، (۱۰۰)، ۷-۲۵.
- https://www.jwss.ir/article_189689.html
- جوادى آملی، عبدالله (۱۳۸۸). *تفسير تسنيم*. قم: نشر اسراء.
- خوانسارى، احمد (۱۳۵۵). *جامع المدارك فى شرح مختصر النافع*. تهران: مكتبة الصدوق.
- زحيلي، وهبه (۲۰۱۷). *الفقه الاسلامى وادلته*. دمشق: دارالفكر المعاصر.
- سبحانى تبريزى، جعفر (بی‌تا). *نظام النكاح فى الشريعة الاسلاميه*. قم: بی‌نا.
- شهيد اول، محمد بن مكى (۱۴۱۲). *الدروس الشرعيه فى فقه الاماميه*. قم: مؤسسه النشر الاسلامى.
- طالقانى، محمود (۱۳۶۰). *پرتوى از قرآن*. تهران: شركت سهامى انتشار.
- طباطبايى، سيد محمد حسين (بی‌تا). *الميزان فى تفسير القرآن*. ترجمه سيد باقر موسى. قم: جامعه مدرسين.
- طوسى، ابوجعفر محمد بن حسن (۱۹۸۱). *التيبان*. لبنان: دارالعلم للملایین.
- طوسى، محمد بن حسن (۱۳۸۷). *المبسوط فى فقه الاماميه*. بی‌جا: المكتبة المرتضويه.
- طوسى، محمد نصيرالدين (۱۳۸۷). *اخلاق ناصرى*. تهران: انتشارات خوارزمى.
- عاملی، حسن بن زين الدين (۱۳۷۴). *معالم الدين و ملاذ المجتهدين*. قم: دفتر انتشارات اسلامى.
- علامه حلى، احمد بن فهد (۱۴۱۱). *المهذب البارع*. قم: جامعه المدرسين.
- كركى، على بن حسين (۱۴۱۱). *جامع المقاصد*. قم: مؤسسه آل البيت لاحياء التراث.
- مدرسى، سيد محمدتقى (۱۴۱۹). *من هدى القرآن*. تهران: دار محبى الحسين.
- مسكويه، احمد بن محمد (بی‌تا). *تهذيب الاخلاق و تطهير الاعراق*. قم: انتشارات بيدار.
- مكارم شيرازى، ناصر (۱۳۷۴). *تفسير نمونه*. تهران: دارالكتب الاسلاميه.
- ميرصانع، سيد محمدباقر (۱۴۰۳). *اجتهاد اخلاق‌گرا طرحواره تأثير آموزه‌هاى اخلاقى بر استنباط فقهى*. *اخلاق پژوهى*، (۲)، ۵۱-۷۶.
- <https://doi.org/10.22034/ethics.2024.51517.1696>
- نراقى، محمدمهدي (بی‌تا). *جامع السعادات*. بيروت: دار اعلمى.
- Abou-Bakr, O., Lamrabet, A. & Al-Sharmani, M. (2022) 'Quranic Ethics of Marriage', in Mir-Hosseini, Z., Al-Sharmani, M., Rumminger, J. & Marsso, S. (eds.), *Justice and Beauty in Muslim Marriage: Towards Egalitarian Ethics and Laws*. London: Oneworld Publications, pp. 28–56.
- Al-Hibri, A. (2009). *Marriage and Divorce: Legal Foundations*, In John L.
- Ali, K. (2006). *Sexual ethics and Islam: Feminist reflections on Qur'an, hadith, and jurisprudence*. Oxford, England: Oneworld Pub.
- Ali, K. (2010). *Marriage and slavery in early Islam*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.

- Ali, K. (2016). *Sexual Ethics and Islam: Feminist Reflections on Qur'an, Hadith and Jurisprudence*. London: Oneworld Publications.
- Al-Sharmani, Mulki (2014). *Islamic Feminism: Transnational and National*.
- Badran, M. (2009). *Feminism in Islam: Secular and religious convergences*. Oxford, England: Oneworld Publications.
- Barlas, A. (2002). *Believing woman in Islam: unreading patriarchal interpretations of the Quran*. Austin, Tex: University of Texas Press.
- Barlas, A. (2019). *Believing Women in Islam: Unreading Patriarchal Interpretations of the Qur'an*. Austin, Tex: University of Texas Press.
- Bauer, K. & Hamza, F. (2024). *Women, households, and the hereafter in the Qur'an: a patronage of piety by*, New York, NY, Oxford, Oxford University Press, (hardcover).
- Bauer, K. (2015). *Gender Hierarchy in the Qur'an*, Medieval Interpretations Modern Responses, Cambridge University Press.
- Bauer, K. (2015). *Gender Hierarchy in the Qur'an: Medieval Interpretations, Modern Responses*. Cambridge: Cambridge University Press.
- El Omari, D., Hammer, J. & Khorchide, M. (2020). *Muslim Women and Gender Justice: Concepts, Sources, and Histories*. London: Routledge.
- Esposito, eds., *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World*, Oxford
- Hassan, Riffat (1991). "Muslim Women and Post-Patriarchal Islam." After patriarchy: Feminist Transformations of the world Religions. Ed. Paula M. Cooley, William R. Eakin & Jay B. McDaniel. Maryknoll, NY: Orbis Books, 39-64.
- Hidayatullah, Aysha (2014). *Feminist Edge of Quran*. New York, oxford university press.
- Ibrahim, C. (2020). *Women and Gender in the Qur'an*. New York: Oxford University Press.
- Mir-Hosseini, M., Al-Sharmani, M., Rumminger, J. & Marsso, S. (2022). *Justice and Beauty in Muslim Marriage: Towards Egalitarian Ethics and Laws*, Oneworld Academic.
- Mir-Hosseini, Z. (2022). *Journeys toward Gender Equality in Islam*. London: Oneworld Publications.
- Mir-Hosseini, Z., Al-Sharmani, M., Rumminger, J. & Marsso, S. (2022). *Justice and Beauty in Muslim Marriage: Towards Egalitarian Ethics and Laws*. London: Oneworld Publications.
- Shaikh, S. (2013). Feminism, epistemology and experience: Critically (en) gendering the study of Islam. *Journal for Islamic Studies*, 33, 14-47.
- Wadud, Amina (1999). *Qur'an and Woman: Rereading the Sacred Text from a Woman's Perspective*. New York: Oxford University Press.
- Wadud, Amina (2004). *Qur'an, Gender and Interpretive Possibilities*. Hawa 2.3 (2004): 316-336.
- Wadud, Amina (2006). *Inside the Gender Jihad: Women's Reform in Islam*. Oxford: Oneworld.